

SIIRDEKULTUURI MOSAIIGID¹

Luule Epner, Piret Viires

Siinne teemanumber on jätk 2021. aastal ilmunud „Philologia Estonica Tallinnensis” numbrile „Siirdeajastu kultuurimuutused”. Eesmärk – uurida siirdeajal (1980. aastate lõpust kuni 2000. aastate alguseni) kultuuriväljal toimunud muutusi – on jäänud samaks, ent kasvanud ajadistantsist ning kaastööde teemadest ja rõhuasetustest olenevalt on kaardistus mõistagi teistsugune. Kõigepealt on Eesti sotsioloogide uusimate uurimuste valguses võimalik korrigeerida Eesti lähiajaloo periodiseeringut. Praeguselt vaateveerult saame jälgida Eesti transformatsiooni ehk läbitehtud sügavaid sotsiaalkultuurilisi muutusi pea nelja aastakümne jooksul. Selles pikas protsessis eristatakse nelja tsüklit: 1) vabanemine (1988–1991), 2) rahvusriigi ülesehitamine (1992–2003), 3) lõimumine Euroopa Liiduga ja kohanemine riigiülese (transnatsionaalse) süsteemiga (2004–2017) ning praegugi kestev 4) siirde kriitiline ümberhindamine ja populistliku vastuliikumise tõus (2018–) (Researching Estonian Transformation 2020). Kaks esimest tsüklit moodustavad kitsamas tähenduses siirdeperioodi, mille jooksul mindi üle turumajandusele ja loodi demokraatlikud institutsioonid; siirde lõppu tähistab Eesti saamine Euroopa Liidu liikmeks aastal 2004. Kuna mitmed siirdekultuuris olulised protsessid algasid hilisnõukogude perioodil (1980. aastate teisel poolel või varemgi), on kultuurimuutusi analüüsid tarvis võtta vaatluse alla ka laulva revolutsiooni eelsed aastad ning teha vajadust mööda tagasisivaateid varasematesse kümnenditesse.

Eesti arengutee, mis viis rahva protestidest ja laulvast revolutsioonist taasiseseisvumiseni, seejärel tormiliste üheksakümnendate

---

¹ Artikli valmimist on finantseerinud Eesti Teadusagentuuri grant PRG636 „Eesti siirdekultuuri arengustrid (1986–1998)”.

reformidest ja nendega kaasnenud kriisidest majandusliku ja poliitilise stabiliseerumiseni sajandilõpul, on põhjoontes sarnane teiste Euroopa postsotsialistlike riikidega. Ühine on ka lähtepunkt: Nõukogude Liidu kokkuvarisemine, mis lõi eelduse nii liiduvabariikide kui ka nõukogude mõjusfääri kuulunud idabloki riikide iseseisvumiseks. Kummatigi ei kulgenud üleminekureformid ühtse mustri järgi, vaid muutuste dünaamika postsotsialistlikes riikides on mitmekesine, alates hämmastavatest edulugudest kuni üsna katastroofiliste tulemusteni mõnes riigis (vt Lauristin, Vihalemm, P. 2020: 33). Sotsiaalsete ja kultuurimuutuste võrdlevad käsitlused on seetõttu väga vajalikud. Siinses teemanumbris pakumegi sissevaateid arengutesse Ida-Saksamaal ja Ukrainas.

Siirdeaaja poliitilisi valikuid ning majanduslikke ja sotsiaalseid reforme mõjutasid nii välised kui ka siseriiklikud tingimused. Esimeste hulka kuulub Eesti geopoliitiline asend ida ja lääne vahel, sh geograafiline ja kultuuriline lähedus Põhjamaadele ning pingelised suhted naaberriigi Venemaaga. Tähtis välistegur oli neoliberaalse ideoloogia domineerimine lääneriikides, eriti Euroopa Liidus, esimeste muutumistsüklite ajal. Siseriiklikest teguritest mängis tähtsaimat rolli ajalooline pärand, sh Nõukogude okupatsioonist tulenenud traumad, aga ka Eesti ühiskonna väiksus, mis teeb kultuuri välismõju suhtes haavatavaks, ning samas suur etniline heterogeensus. (Masso *et al.* 2020: 12–13) Nende tegurite ristmõju tõttu on Eesti siirdekultuuri uurimine keeruline. Siirdekultuur kui suurte poliitiliste ja sotsiaal-majanduslike muutuste tagajärjel tekkinud kultuuriruum on killustunud, mosaiikne ja vastuoluline (Kalmus, Vihalemm, T. 2017: 112).

Kultuur keerulise tervikuna moodustub eri kiirusega arenevatest kihtidest, mis võivad üksteisele toimet avaldada (Lotman 2001: 23). Kunstide ebasünkroonsus pole reaalses kultuuris juhuslik hälve, vaid seaduspärane nähtus (Lotman 1999: 23). Siirdeajastu kiired reformid, järsud ühiskondlikud pöörded ja kriisid võimendasid eri kultuurivaldkondade ja kunstiliikide arengu ebaühtlust; muutuste rütm, tempo ja ulatus varieerus suurel määral. Siinses

teemanumbris on lähema vaatluse all muutused kirjanduses, teatris ning kirjanduse ja visuaalkunsti lõikumisalal koomiksiraamatu näitel. Samas nõuab mentaalsete struktuuride, väärtuste, identiteetide muutumine palju rohkem aega kui majanduse ja poliitilise süsteemi reformimine. Uue, lääneliku kultuuriidentiteedi väljakujunemist ehk kultuurilist läänestumist on peetud siirde kõige põhilisemaks, kuid kõige aeglasemaks protsessiks (Lauristin *et al.* 2017: 2–3).

Kunstide vallas tajuti siirdeajastule omast läänestumist ositi tagasipöördumisena läände, kuivõrd rahvuslik kultuuritraditsioon oli ärkamisajast peale olnud lähedane lääne kultuurimustritele ja -mudelitele. Liiasi olid kultuurisuhted läänemaailmaga nõukogude ajal küll ahenenud, ent mitte katkenud: läbi raudse eesriide pääses nii uudseid ideid kui ka teateid ja näiteid kunstipraktikatest, millega uuendusliikumised eesti kunstides haakusid. Piiride avanedes ja suhete tihenedes tugevnes püüd jõuda sünkrooni lääne kaasaegse kunstiga. See ei tähendanud läänest pärit stiilide ja vormide pelka jäljendamist, vaid töötamist samas kultuurilises kontekstis, võimalust saada ja anda loomungulisi impulsse. Suhted läänega jäid kummatigi pingestatuks, kuna poliitiliste piiride avanemine ei toonud mingeid kiireid muutusi Ida-Euroopa tajumisse kultuurilise perifeeriana. Piotr Piotrowski (2012: 46) sõnusti oli Ida-Euroopa läänemaailmale n-ö lähedane (*close*) Teine – marginaliseeritud, ehkki kuulub kindlalt Euroopasse.

Pinged ja vastuolud tekkisid ka ajateljel, s.o siirdeajastu suhetumises mineviku ja tulevikuga. „Üleminekuühiskonnad tegutsevad alati korraga kahes suunas: nad ehitavad helget tulevikku ja õienavad arveid keerulise minevikuga,” väidab Marek Tamm (2012: 130). Keeruline minevik tähistab siin nõukogude pärandit, seevastu suhe sõdadevahelise Eesti Vabariigi kultuuripärandiga oli nostalgiline ning tolleaegseid väärtusi ja ideaale püüti taas elustada. Siirdeaja mälu poliitika (mis on identiteedipoliitika osa) võttis restauratsiooni ideoloogia mitmesuguseid, sh kunstilisi vorme (Tamm 2012: 134).

Mälu ja mäletamine on siirdeaja kesksed märksõnad. Sellele ajajärgule on iseloomulik kollektiivse mälu aktiveerimine, leidmaks

rahvuslikust minevikust (kultuurilisi) ressursse uue ühiskonna ülesehitamiseks. Isiklik mälu suhestus kriitiliselt senise nõukoguliku ajaloonarratiiviga; inimeste mälestuste toel loodeti täita valgeid laike ametlikus ajaloos, teha nähtavaks tabuks kuulutatud või moonutatult esitatud sündmused ja kogemused. Siiski ei saa mälu samastada vastu-ajalooga, vaid see toimib paralleelse (mitte tingimata alternatiivse) diskursusena, mis kuulub teise, inimliku kogemuse mõõtmesse (Piotrowski 2012: 169).

Siirdeajastu teine, tihedalt mälu seotud märksõna on trauma. Trauma tuleb siirdekultuuris esile mitmel viisil ja tasandil. Kiired ja sügavad muutused ühiskonnas ning kultuuris olid potentsiaalselt traumatogeensed. Piotr Sztompka (2004: 161) kirjutab, et „muutuste šokid võivad kajastuda kinnitatud väärtuste ja normide, muustrite ja reeglite, ootuste ja rollide, aktsepteeritud ideede ja uskumuste, narratiivsete vormide ja sümboolsete tähenduste, olukorramääratluste ja diskursiivsete raamistike valdkonnas”. Kuid traumaatilised olid ka nõukogude okupatsioonivõimude vägivallateod. Ajaloolistel traumadel oli siirdekultuurile tugev mõju ja suuresti nende tõttu saab kultuurilisi muutusi käsitleda postkoloniaalsuse raamistikus (vt Lauristin, Vihalemm, P. 2020: 34).

Postkoloniaalsus pole ainuke siirdeaja kultuurile tunnuslik *post*-mõiste. Sellele perioodile on iseloomulik uute ideede ja mõtteviiside sissevool läänest; nende hulka kuuluvad näiteks poststrukturealism ja postmodernism. Eesti siirdeajastu on üksiti üleilmse postmoderniseerumise aeg ja Eesti tagasipöördumist läände nähti muutumisena kaasaegseks postmodernseks ühiskonnaks (Lauristin *et al.* 1997: 26). Koos postmodernsete väärtuste levikuga võeti kasutusele uusi, postmodernistliku esteetikaga seostuvaid kunstilisi strateegiaid ja võtteid.

Postmodernismi levik on üks näide kultuurilisest sünkroniseerimisest läänemaailmaga. Kuid mõnelgi siirdeaja uuendusel on eelugu nõukogude perioodi kunstides, enamasti küll katkeline ja/või marginaalne ning varjatud. Nii leidub postmodernistlikke jooni ja teoseid juba nõukogudeaegses kirjanduses, teatris, arhitektuuris

jm. Sel moel tuleb esile nõukogude pärandi ambivalentsus, vähemalt kultuuri vallas. Siirdekultuuris pörkuvad ja põimuvad seega väga erinevad ideoloogiad, väärtused ja traditsioonid: neoliberaalsed, nõukogulikud, rahvuskonservatiivsed. Ühelt poolt hakati ikka enam väärtustama avatust mitmesugustele mõjudele, kultuurilist pluralismi jms, teisalt rõhutati rahvuslikku ühtsust ja vajadust säilitada rahvuslikud traditsioonid. Michael D. Kennedy (2002: 158–159) järgi nõuab rahvuslus, et siirdekultuuri kesksed ideed kerkiksid esile rahvuse seest ja tulevikuvisionid oleksid kooskõlas rahvusliku ajaloonarratiiviga.

Siirdekultuuri ambivalentsus ja vastuolulisus asetab tole aja kultuuripoliitika tegijad keerulisse olukorda. Kultuuripoliitikas püüti pidada sammu nõukogudeaegsetest piirangutest vabanemise järel pulbitseva kultuuripraktikaga ja pidada dialoogi demokratiseeruva kultuuriväljaga. Siirdeaeg tähendas üksiti nõukogude kultuuripoliitika lõppu: vanad institutsioonid likvideeriti või kujundati ümber; asutati uusi institutsioone nii riigi kui ka eraalgatusel; teisesid seadusloome ja kultuuri rahastusmudelid. Jaak Kangilaski (1998) sõnul seisis siirdeaaja kultuuripoliitika ees kaks vastandlikku ülesannet: toetada kultuuri uuenemist (ka radikaalset), multikultuurilisust ja erinevate väärtushierarhiate võimalikkust ning samal ajal toetada ja kaitsta rahvusühtsust ja rahvuslik-konservatiivseid väärtusi.

Kultuuris töötavad nii seda pidevustavad kui ka uuendavad mehhanismid. Kultuurilised kujutelmad, sümbolid, kunstilised strateegiad jms ei kao kohe poliitiliste murrangute toimudes, vaid kestavad edasi, samas kui nende kõrvale ilmuvad uued kujutelmad, väärtussüsteemid, mõttemudelid. Endise ja uue vaheline pinge on siirdeajastul, kui kogu ühiskonda raputavad kiired reformid, pöörded ja kriisid, eriti kõrge. Laiaulatuslikud kultuurimuutused võivad viia ühiskonna lõhestumise ja konfliktideni. Teisiti vaadates on vastuolud ja konfliktid aga paratamatud, juhul kui kultuuri muutmine rajaneb liberaalsetel põhimõtetel, mille järgi arvamuste paljusus ja lahknevus on demokraatlikule ühiskonnale omane positiivne väärtus.

Siinses numbris on kuus artiklit, mis analüüsivad eri nurkade alt eespool mainitud teemasid.

Teatri- ja kirjandusuurija **Luule Epneri** artikkel „Postmodernism siirdeajastu eesti teatris” käsitleb postmodernistliku esteetika avaldumist eesti teatris 1980. aastate lõpust kuni 21. sajandi alguseni. Postmodernism, millest võinuks tol ajal saada teatri kunstilise uuenemise peatee, jäi küll huvitavaks, kuid tervikpildis pigem vähenähtavaks, üksikute lavastajate ja teatritruppide loomingu avalduvaks suundumuseks ning postmodernismi teooriad ei kinnistunud teatrikriitikas. Artiklis vaadeldakse lähemalt 1980. aastate lõpul tegutsenud lühiajalisi vabaturppe (Gregor, Ruto Killakund), 1992. aastal loodud Von Krahli teatrit ja selle juhi Peeter Jalaka loomingu ning riigiteatris tegutsenud Evald Hermaküla ja Mati Undi lavastusi.

Kirjandus- ja teatriuurija **Piret Kruuspere** eritleb artiklis „Haiguse temaatika ja metafoorika Madis Kõivu dramaturgias” siirdeajal lavale jõudnud näidendeid (eeskätt „Tagasitulekut isa juurde”), põigetega Kõivu proosasse („Juhtum”) ja esseistikasse. Ta analüüsib haiguste ja puuetega seotud motiive Kõivu loomingu, nagu näiteks tiisikus, neuroosid, invaliidsus, ning näitab, kuidas nende kaudu kajastuvad mitte ainult autori isiklikud kogemused, vaid ka ajaloolised ja kogukondlikud traumad, mis on talletatud kollektiivses mälus, st haigus toimib Eesti ajaloo kontekstis metafoorina. Artiklis vaadeldakse haiguse motiive ka tundetooni ja stiili vaatenurgast ning tuuakse esile koomilised, grotesksed või absurdsed tahud.

Teatriuurija **Kristiina Reidolvi** artikkel „Siirdeajastu institutsionaalsed muutused Eesti teatri- ja filmivaldkonnas: võrdlev analüüs” annab ülevaate mõlema valdkonna ajaloolisest kujunemisest ja siirdeajastu üldistest kultuuripoliitilistest muutustest ning analüüsib võrdlevalt teatri- ja filmivaldkonna olukorda sel perioodil. Autor otsib vastust küsimusele, miks oli kahe lähedase kultuurivaldkonna areng siirdeajal erisuunaline: teatrivealdkond jäi süsteemisest kriisist puutumata ning säilis senisel kujul, kuid filmivaldkond lagunes. Järeldused niisuguse erinevuse põhjuste kohta tuginevad

dokumentidele, arhiiviallikatele ja valdkonna esindajatega tehtud intervjuudele.

Kunstiteadlase ja koomiksiurija **Mari Laaniste** artikkel „„Tagurpidi” mitut pidi: õpetlik, sürrealistlik, postmodernistlik” käsitleb Priit Pärna lasteraamatut „Tagurpidi” (1980), milles sõnaline komponent on põimitud mitmekihilise visuaalse lahendusega. Artiklis uuritakse nii raamatu saamislugu, süžeed kui ka teose visuaalset külge. Raamatu visuaalse külje puhul tuuakse esile selle popilik väljenduslaad, teatud psühheedeelne mõõde, sürrealismi, eriti René Magritte'i mõju ning ka teose üldisem postmodernistlik iseloom. Lisaks vaagib artikkel teose ümber kujunenud nostalgilist diskursust.

Saksa kirjanduse ja kultuuri uurija **Aigi Heero** ingliskeelne artikkel „Voices from transition: literary reflections on postsocialist life in German and Estonian contemporary literature” („Siirdeaja hääled: postsotsialistliku elu kujutamisest saksa ja eesti nüüdiskirjanduses”) vaatlleb siirdekultuuriga seotud muutusi Ida-Saksamaal ja analüüsib lähemalt Daniela Krieni romaani novellides „Muldentäl” (2014/2020), tuues sisse paralleele ka mõne eesti autoriga (Lilli Luuk, Kiwa, Mats Traat ja Andrus Kasemaa). Keskendudes „siirdeaja kaotajate” (sks *Wendeverlierer*) kontseptsioonile endisel Ida-Saksamaal ja analoogsetele kogemustele postsotsialistlikus Eestis, uurib artikkel, kuidas kirjandusteosed kajastavad inimeste kohanemist sotsialistlike režiimide kokkuvarisemise ajal ja selle järel.

Ukraina kirjandusuurija **Irena Petersoni** artikkel „Language as a battlefield. Ukrainian postcolonial identity through Halyna Pahutiak's young adult novel „The World's Eye”” („Keel kui lahinguväli. Ukraina postkoloniaalne identiteet Halõna Pahutjaki noorteroomaanis „Maailma silm”) vaatlleb ukraina kirjandust läbi postkolonialistliku ja feministliku raamistiku ning uurib kriitiliselt ukraina postkoloniaalse identiteedi eripära, rõhutades just ukraina keele tähtsust ukraina identiteedi loomisel ja Vene imperialismile vastuhakul. Artikkel analüüsib Halõna Pahutjaki 2022. aastal ilmunud romaani „Maailma silm” feministlikust aspektist, rõhutades 1990.

aastate ukraina naiskirjanike panust Ida-Euroopa kultuuri dekoloniseerimisse ja keele rolli imperiaalsetele mõjudele vastuhakul.

Ida-Euroopa riikide, sh Eesti siirdeaeg kogu oma vastuolulisuses ja keerukuses on praeguseks muutunud (lähi)ajalooks. Kummati pole saabunud ei poliitilist, ideoloogilist ega majanduslikku stabiilsust. Vastupidi, praegune ajastu on taas täis kriise, hirme ja segadust ning tulevik näib olevat määramatu. Sellises olukorras tõuseb eriti tähtsaks kultuuri roll maailma mõtestamisel. Siirdeaja sotsiaalsete ja isiklike kogemuste analüüs võib selle ülesande täitmisel kasuks tulla.

KIRJANDUS

- Kalmus, Veronika; Vihalemm, Triin 2017. Väärtused ja identiteedid. – Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus, Triin Vihalemm (toim.), Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia” 2002–2014 tulemused. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 111–138.
- Kangilaski, Jaak 1998. Eesti kultuuripoliitika vastandlikud ülesanded. – Sirp, 5. juuni.
- Kennedy, Michael D. 2002. Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter; Rosengren, Karl Erik; Weibull, Lennart (eds.) 1997. Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Tartu: Tartu University Press.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter 2020. The ‘Estonian way’ of the post-communist transformation through the lens of the morphogenetic model. – Veronika Kalmus, Marju Lauristin, Signe Opermann, Triin Vihalemm (eds.), Researching Estonian Transformation. Morphogenetic Reflections. Tartu: University of Tartu Press, 33–74.
- Lotman, Juri 1999. Semiosfäärist. Tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund.
- Lotman, Juri 2001. Kultuur ja plahvatus. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak.
- Masso, Anu; Lauristin, Marju; Opermann, Signe; Kalmus, Veronika 2020. Applying the morphogenetic perspective for the analysis of Estonian social transformations. – Veronika Kalmus, Marju Lauristin, Signe

- Opermann, Triin Vihalemm (eds.), *Researching Estonian Transformation. Morphogenetic Reflections*. Tartu: University of Tartu Press, 1–32.
- Piotrowski, Piotr 2012. *Art and Democracy in Post-Communist Europe*. London: Reaktion Books.
- Sztompka, Piotr 2004. *The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies*. – Jeffrey S. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka (eds.). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 153–195.
- Tamm, Marek 2012. *Monumentaalne ajalugu. Esseid eesti ajalookultuurist*. Loomingu Raamatukogu nr 28–30. Tallinn: SA Kultuurileht.